

12. Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) // *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2007. № 584. С. 44–52.
13. Мазур О. Я., Сухий О. М. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: агресивні акції австрійської влади // *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 408. С. 73–78.
14. Орлик С. Мародерство, грабежі і розбій під час російської окупації Східної Галичини та Північної Буковини в роки Першої світової війни // *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 4–16.
15. Орлик С. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації в часи Першої світової війни // *Український селянин*. 2017. № 18. С. 93–99.
16. Орлик С. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок // *Україна – Європа – Світ: міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Тернопільський націон. педагогічний ун-т імені Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 21. С. 137–146.
17. Орлик С. Митні кордони та установи російської окупаційної влади в Галицько-Буковинському генерал-губернаторстві у роки Першої світової війни / *Помежів'я історії. Націотворчі, культурні та туристичні виміри минулого і сьогодення України: Колективна монографія*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2023. С. 64–75.
18. Орлик С. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.
19. Орлик С. В. Закупівлі та реквізиції у селян Східної Галичини й Буковини під час російської окупації у роки Першої світової війни // *Український селянин*. 2019. № 21. С. 34–40.
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 530.

Руслан ПІДСТАВКА

начальник відділу туризму та охорони культурної спадщини

Збаразької міської ради Тернопільської області

ЗБАРАЖ В РОКИ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Дослідження історії суспільно-економічного життя Збаразького повіту Тернопільської губернії воєнного генерал-губернаторства Галичини в період окупації краю російською імперією 1914–1918 рр. в сучасних умовах повномасштабної війни є надзвичайно актуальним і мало би слугувати уроком для майбутніх поколінь. За винятком декількох фрагментарних публікацій, що описують спогади очевидців тогочасних подій на Збаражчині, фахові комплексні історіографічні досліджень по темі не проводились.

Один з розділів своєї статті «Наш Збараж» громадський, політичний і кооперативний діяч краю, уродженець Збаража Василь Чернявський назвав «Перша світова війна» і поділив її на відповідні частини («російська окупація», «Революція в росії», «Збараж знову під Австрією»). У пролозі «Від автора» В. Чернявський зауважував, що «Писати історію Збаража, чи будь-якого міста, на еміграції, де нема потрібних архівних матеріалів ні інших джерел, головню давньої преси, це дуже важке завдання. Зрештою, коли б деякі джерела і знайшлися, то життєві обставини не дозволяють шукати за ними і вивчати їх. І тому автор використав лише кілька джерел, які були йому відомі. Решта моєї історії чи хроніки базується на особистих спостереженнях і родинних переказах, тобто на пам'яті. До того ж автор не історик і навіть не журналіст. Все це автор просить мати на увазі і читача і критиків при оцінці цієї скромної праці, в якій, автор свідомий того, є браки і недоліки» [4, с. 499–504]. Однак В. Чернявський в

період Великої війни був вже дорослою людиною і одним з найактивніших учасників «перебрання влади у Збаражі» 1 листопада 1918 р., тому в цій частині йому, скоріш за все, можна довіряти. Окремі події 1914–1918 рр. висвітлені авторами у своїх статтях, які увійшли до двотомника «Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів» під редакцією, дійсного члена НТШ, професора, д-ра Володимира Жили [5]. Іноземний погляд на період Великої війни на Тернопільщині (в т.ч. і у Збаражі) у 2010 р. представив у своїй книзі «Пілігрими Великої війни. Одісея бельгійського бронедивізіону у 1915–1918 роках» онук одного з бійців цього підрозділу Август Тірі. У розділі «Війна в Галичині» автор один з підрозділів назвав «Темні часи у Збаражі» [7, с. 43–51]. Окрім того у книзі представлені дуже якісні фотоматеріали, зроблені бельгійцями, в т.ч. і у Збаражі та околицях.

Величезний корпус архівних документів, що стосуються життя Збаразького повіту у 1914–1918 рр., знаходиться у двох об'ємних фондах (ф. 370 і ф. 378) Державного архіву Тернопільської області. Перший має назву «Управление начальника Збаражского уезда Тернопольской губернии» містить два описи (1–2) матеріалів з моменту окупації Збаража (21.08.1914 р.) і до Лютневої революції 1917 р. [1]. Другий («Управління комісара тимчасового уряду в Збаразькому повіті, м. Збараж Тернопільської губернії», ф. 378, оп. 1 і оп. 2) стосується періоду 1917–1918 рр., коли в російській імперії діяв Тимчасовий уряд [3]. Частина матеріалів обох фондів стали об'єктом дослідження цієї статті. Оскільки, перший фонд містить 765 справ, значна частина яких налічує поза 150–200 аркушів (окремі одиниці зберігання – до 500–600 арк.), а другий (ф. 378) – 129, то предметом дослідження стали лише окремі аспекти історії Збаразького повіту, як і зазначено у назві статті.

Офіційно «Війна, щоб завершити всі війни» розпочалася 28 липня 1914 р. з відомих подій у Сараєво, але до Збаража вона добралася, майже, через три тижні. Василь Чернявський так описує її початок: «31 липня Австрія оголосила загальну мобілізацію, а вже 1 серпня почалась Перша Світова Війна. В Збаражі, з огляду на близьке сусідство з росією, мобілізація зробила велике враження. Але всі молодші річники, охоплені мобілізацією, негайно від'їхали до своїх полків, а старші, що належали до загального ополчення, званого з-німецька Ляндштурмом, одержали зброю і були включені до місцевої жандармерії під командуванням жандармського офіцера Фрамбаха. В його розпорядження віддано також скарбову сторожу. Вся ця «армія» Фрамбаха мала яких 600 вояків і виконувала патрульні завдання. Після переведення мобілізації багато людей виїхали із Збаража, боячись швидкого приходу російської армії. Але до 8 серпня у місті був спокій. Крім арештування кількох москвофілів і вислання їх до Тернополя, ніякої іншої сенсації не було. Десь коло 18 серпня увігнався до Збаража від сторони Луб'янок невеликий загін черкесів. Але на Пригородку вони попали в засідку патрулі «ляндштурмістів» і відступили, втративши свого командира. Його поцілів брат Яцка Остапчука, Лев, який, як мисливець, був добрим стрільцем. Остапчук забрав собі, як воєнну добич, гарного білого коня убитого командира черкесів».

21 серпня на полях під Збаражем з'явився великий відділ черкесів і хотів оточити місто. Але всі наші вояки, які були в місті, відступили вже під обстрілом на Верняки, де був Фрамбах із своїми «ляндштурмістами». Вся ця група відійшла до провізоричних окопів між Тернополем і Шляхтинцями. До Збаража увійшли черкеси десь коло 11 години дня і зразу почали грабувати і гвалтувати жінок. На щастя для населення, о 12 годині дня наступило повне затьміння сонця, і перелякані черкеси почали втікати за місто. Коли скінчилось затьміння, вони знову повернулись, але вже тільки грабували. При вулиці Шашкевича, напроти пошти і дому Д-ра Білинського, був шинок. Черкеси розбили його, попились і потім підпалили його. Вогонь поширився, і на тій стороні вулиці згоріли всі дома

аж до жидівського цвинтаря» [4, с. 499–500]. Так розпочався період російської окупації Збаража, що тривав до лютого 1918 р., хоча після Лютневої революції, з 28 березня 1917 р. над магістратом Збаража уже встановлено жовто-блакитний прапор, а 1 листопада 1918 р., в результаті Листопадового чину владу в місті перебрали русини.

Визначений формат роботи не дозволяє в повному обсязі розглянути усі аспекти життя міста і повіту, тому спробуємо тезово означити певні їх напрямки. В першу чергу, після захоплення Збаража, російська адміністрація зайнялася конфіскацією майна австрійських організацій і установ та приватних осіб, які на період війни покинули свої домівки і виїхали на Захід. Для прикладу, однією з перших справ за номером 30 а першого опису 370 фонду Державного архіву Тернопільської області було «Дело о конфискации имущества почтово-телеграфной конторы г. Збаража», хронологічні рамки якого охоплюють період з 5 вересня (через два тижні після захоплення міста) – по 29 вересня 1914 р. Вартою уваги в цій справі є інформація про «почтово-телеграфную контору, помещающуюся въ домѣ доктора Белинского», тобто, остаточно встановлено факт власності на будинок повітового лікаря д-ра Володимира Білинського, який він збудував власним коштом, частину першого поверху здавав в оренду австрійській пошті, в іншій частині приймав хворих (поки по сусідству не збудував інший будинок), а на другому поверсі мешкав з сім'єю. До цього часу вважалось, що лікар винаймав частину приміщень австрійської пошти. Конфіскація майна стосувалася також будинку «Сокола», будинку повітового старости, жандармерії і інших австрійських державних та громадських установ не тільки у Збаражі, а й в селах повіту. Так, в дохід російської казни відійшло майно жандармських відділків, зокрема, у прикордонних населених пунктах повіту (Кобилля, Новики, Збаразька Буда та ін.). Особливої уваги заслуговує справа 6 про проведення обшуку «в монастыре Бернардинов с целью отыскания та ценного оружия, отобраного австрийцами у населения и оставленного в монастыре», яка розпочалася вже 5 вересня 1914 р. і тривала до 26 грудня. Жодної зброї там знайдено не було, але вилучено під опис і протокол багато меблів, посуду та предметів костельного вжитку. Метою такої акції було звинувачення монахів та їх виселення з більшості келій монастиря, які, врешті, віддано під військові цілі. Мав місце і факт закріплення російськими військовими на одній з веж монастирського костелу Св. Антонія російського «трикоlorу». Австріяки, з позицій під Верняками, довго стріляли по цьому прапору, в результаті чого загорівся один з куполів. У встановленні прапора були звинувачені монахи і через певних час в монастирі влаштовано окружний шкільно-венерологічний диспансер.

Взагалі, монастир отців-бернардинів, як мурована і капітальна споруда, був зайнятий російськими військами, які створили тут військовий шпиталь, а монахів вигнали з власних келій. Останні, разом з гвардіаном змушені були жити в канцелярії, бібліотеці чи на горищі. В монастирському садку зробили пральню і розмістили польову кухню, а по території валялося безліч використаних бинтів та тари з-під лікарських засобів. В половині жовтня наступного 1915 р. шпиталь забрали, але перед виїздом все понищили, а що ліпше – покрали. На скаргу монахів до військового коменданта була отримана відповідь: «Дякуйте, що монастир ПОВНІСТЮ не знищили!» Очільника Збаразької військової адміністрації Сергія Сперанського, що також скаржився на солдатів, знято з посади і відправлено у заслання в Сибір. Настоятеля монастиря о. Даниїла Магонського чекала та ж доля, але за нього вступилися греко-католицький пробощ і декан о. Александр Заячківський, власник млина і «електровні» Давид Білер та повітовий лікар др. Володимир Білинський. Просто заступництво не допомогло і останній змушений був заплатити значну суму грошей, щоб гвардіан уникнув кари. Польський дослідник о. Юзеф Кахель зазначає, що «росіяни

залишили Збараж 1 травня 1915 р.», а вже 1 січня 1916-го повернулися знову і таки поселилися в монастирі [8]. Шпиталь через події з прапором був перепрофільований на венеричний диспансер, бо такі пікантні хвороби панували серед військових не вибірково, а масово! Цей ганебний крок москалі зробили, щоб принизити слуг Божих і заставити їх вибратися з обителі. Чергове захоплення монастиря росіянами відбулося в період з серпня до кінця вересня 1917 р. і як писав брат-хронікар: «Настали для монастиря часи євангелічного утиску». Провокація з обшуком монастиря на предмет виявлення зброї, що нібито тут переховували, вивішування на одній з веж костелу царської хоругви, з метою провокування дислокованих в Чернихівцях-Верняках австріяків, щоб потім звинуватити в цьому бернардинів.

Конфіскація майна стосувалася і приватних осіб, що залишили місто перед приходом російських військ. До цього числа належали адвокати др. Степан Бохнський і др. Ю. Коссер [2, арк. 1–12], повітовий староста і учасник Січневого повстання 1863 р. З. Дзержановський, промисловці Хаскель Ландау і Моріс Ронгер (дідуся письменниці Іди Фінк-Ландау), нотаріус Франц Соболь, майбутній бургомістр Антоній Тиц, табулярні власники Збаразького ключа Юзеф і Еміль Явечи та багатьох інших. Наступним кроком окупаційної адміністрації було регулювання (обмеження) продажу алкогольних напоїв, діяльності публічних домів, встановлення цін на продукти харчування та товари першої необхідності, відкриття шкіл та читалень у Збаражі та селах повіту, залучення та оплата цивільного населення до спорудження тимчасових фортифікацій тощо. Частина справ мають відношення до військових аспектів життя міста і його мешканців, де відповідні документи повідомляють, де саме (в яких приватних кам'яницях і ринкових домах) квартирували офіцери російської армії, в яких громадських приміщеннях були дислоковані конкретні військові частини і їх підрозділи. Особливої уваги заслуговує локалізація штабу та діяльність іноземного (бельгійського) бронедивізіону АСМ (Autos-Canons-Mitrailleuses), що певний час розташовувався у презентабельному будинку польського спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл» (сучасний Будинок культури) [7, с. 43–45].

Важливе значення для краєзнавчих досліджень краю мають «Списки мужского населения Збаражского уезда» 1914–1915 рр., які склалися із зрозумілою метою потенційної мобілізації осіб чоловічої статі віком 20–50 років. Для забезпечення окупаційних військ продуктами харчування, підводами та саньми у місцевого населення реквізувалися коні, велика рогата худоба, надлишкові продукти та посівний матеріал, с/г реманент і т.п. З штабу фронту була отримана директива, яка наказувала в разі відступу, знищувати все, що може посилити військову міць ворога. Особлива увага приділялася виробам з міді, а саме, казанам, чанам, церковним дзвонам тощо. Тільки з однієї Стрийвещької округи, як зазначають матеріали 216 справи 370 фонду Державного архіву Тернопільської області, конфісковано і вивезено біля 40 великих і малих дзвонів [1, арк. 42–67].

Суспільному життю Збаразького повіту після Лютневої революції у Петрограді присвячено 2 описи 378 фонду Державного архіву Тернопільської області «Управління комісара тимчасового уряду в Збаразькому повіті, м. Збараж Тернопільської губернії» періоду 1917–1918 рр. [3]. У цей період відбулися знакові події для виникнення передумов створення 1 листопада 1918 р. ЗУНР. Так, 26 березня 1917 р. у Збаражі майбутній старшина армії УНР Оникій Тимофійович Богун, який в жовтні 1916 р. був переведений до «11 армії Ю[го]-3[ападного] фр[онту] в м. Тернопіль і Збараж, пішов до начальника залоги м. Збаража пол[ковника] Семенова поговорити по справі маніфестації: Я вам цим заявляю, що я бажая вилучити усіх вояк із числа москалів-українців, і маніфестувати українців під жовто-блакитним прапором, і поход повинен бути перед Український жовто-блакитний прапор із українськими старшинами і козаками, а за нами,

українцями, уже і москалі із червоними прапорами, чи може якими іншими, це діло уже москалів. полковник Семенов покрутив носом, ізкривив свої губи, і нічого протів цього не сказав і дав мені на це згоду. 27 березня 1917 р. розпочалася фронтова революційна маніфестація і в м. Збаражі, де я був. 28.ІІІ.1917 р. утрималася (імовірно, продовжилася на наступний день) загальна революційна маніфестація і спокійно (після заходу) розішлися по своїм домам. Із 28.ІІІ.1917 р. уже замайорів у нас, українців, жовто-блакитний прапор в м. Збаражі, і українські старшини і козаки деякі зараз онацілізували військові кокарди національними стежками жовто-блакитного цвіту, і зараз же пішла організація українських національних військових Рад. Це була 1-ша наша українська національна перемога над москалями», – писав у спогадах О. Богун [6, с.36–39].

Хоча «уряд Керенського вирішив провадити далі війну до «победоносного кінця», – писав В. Чернявський, – але російський наступ, який почався 1 липня 1917 р., був відбитий союзниками, і на нашому фронті австрійці зайняли всю Галичину, крім частин Збаразького і Скалатського повітів, а також всю Буковину, 3 кінцем 1917 року фронт стабілізувався на лінії Чернівці-Шляхтинці і так стояв аж до мирного договору між відродженою українською державою, Українською Народною Республікою, з одного боку і між центральними державами Австрією, Німеччиною, Туреччиною і Болгарією з другого боку. Договір підписано в Бресті Литовському 9 лютого 1918 р. В момент підписання мирного договору російський фронт у Галичині вже був українізований, то значить на фронті між Австрією і Україною були вже тільки українські війська. Згідно з договором, вони відійшли за Збруч, і австрійські війська зайняли також решту Збаражчини і Скалатщини. Між Австрією і Україною лишилась та сама границя, яка була між Австрією і росією» [4, с. 503]. Так на Збаражчині завершився період Великої війни 1914-1918 р. Ще дев'ять місяців і замість «спочилої в Бозі бабці Австрії» «народиться немовля», яке наречуть – Західно-Українська Народна Республіка.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області. Ф. 370. Оп. 1. 612 од. зб.; оп. 2. 153 од. зб.
2. Державний архів Тернопільської області. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 56. 12 арк.
3. Державний архів Тернопільської області. Ф. 378. Оп. 1. 59 од. зб.; оп. 2. 70 од. зб.
4. Збаражчина. Збірник споминів, статей і матеріалів / під ред. А. Батюка / Торонто. Накладом Об'єднання Збаражан Америки і Канади. Наукове товариство ім. Шевченка, Комісія регіональних дослідів і публікацій. Український Архів. Т. XVII. 680 с.
5. Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів / під ред. В. Жили. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. Наукове товариство ім. Шевченка. Український архів, том XXX. Т. 1 (737 с.); т. 2 523 с).
6. Реабілітовані історією. Рівненська область / редкол. тому (співгол. М. М. Драганчук, співгол. О. В. Муляренко, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.); кер. Кол. упоряд. А. А. Жив'юк. Кн. 7. Рівне : Дятлик М., 2017. 680 с.
7. Тірі А. Пілігрими Великої війни. Одиссея бельгійського бронедивізіону у 1915–1918 роках. Київ: Темпора, 2010. 237 с.
8. Kachel J. O. Dzieje Kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946) OFM. 2001. 656 с.